

Юшкевич Ю. С. Аксиологічна складова української ментальності та механізми її збереження / Ю. С. Юшкевич // Наукове пізнання : методологія та технологія. – 2012. – №1 (28). – С. 140–144.

УДК: 130.3

Юшкевич Ю. С.

АКСІОЛОГІЧНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ

У статті проаналізовано основні риси української ментальності, роль аксіологічної складової у збереженні її специфіки та самобутності української культури.

Ключові слова: гуманізм, духовність, кордоцентризм, менталітет, ментальність, ментальні ознаки нації.

В статье проанализированы основные черты украинской ментальности, роль аксиологической составляющей в сохранении ее специфики и самобытности украинской культуры.

Ключевые слова: гуманизм, духовность, кордоцентризм, менталитет, ментальность, ментальные признаки нации.

The article analyzes the main features of the Ukrainian mentality, the role of axiological component in the preservation of its specificity and in maintaining of the originality of Ukrainian culture.

Key words: humanism, spirituality, cordocentrism, mentality, the mental traits of the nation.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується процесом всесвітньої інтеграції та уніфікації, триває взаємне зближення різних країн та народів, що веде до формування єдиного світового суспільства. Необхідною умовою відродження цінностей українського соціуму є збереження українським етносом власного обличчя, специфічних ментальних особливостей нашого народу, щоб запобігти повній асиміляції та розчиненню української нації у західному «цивілізованому» суспільстві з його орієнтацією на матеріальні пріоритети. В іншому випадку виникає реальна загроза руйнування

традиційних цінностей українського народу, що призведе до повної втрати національної ідентичності.

Актуальність дослідження полягає в тому, що феномен ментальності розглядається крізь призму духовних цінностей, відродження яких є необхідною умовою вибору українською нацією своєї подальшої історичної долі.

Метою дослідження є пошук механізмів збереження специфічних рис національної ментальності та самобутності української культури, зокрема, її аксіологічної компоненти.

Сам термін «менталітет» (від лат. *mens, mentis* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) був введений американським філософом Ральфом Уолдо Емерсоном у 1856 році, але широко вживатися став на початку ХХ століття. Особливо популярним стає у Франції. Так, Марсель Пруст використовує термін «ментальність» у третьому томі («Германті») своєї епопеї «В пошуках втраченого часу», виданому в 1921 році. «Нове дихання» поняттю було надано французьким філософом і антропологом Л. Леві-Брюлем, який, вивчаючи особливості життя первісних племен, прийшов до висновку, що різним типам суспільства притаманні різні форми мислення, тобто ментальність. В науковий обіг це поняття увійшло завдяки працям представників французької школи «Анналів» – історикам Л. Февру та М. Блоку. Вони встановили, що духовна сфера суспільства складається не тільки з філософських, політичних, релігійних, естетичних ідей, а включає і ментальні структури, що обумовлюють думки, почуття, цінності та поведінку людей, виступають способами їх орієнтації в природному і соціальному світі. Варто відзначити плідні дослідження в царині специфіки української ментальності відомих діячів української культури М. Костомарова, І. Нечуй-Левицького, Т. Шевченка, особливий внесок було зроблено Д. Чижевським. Він визначив менталітет як «народний світогляд» та виділив такі основні риси психічного укладу українця як емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм. У сучасному науковому дискурсі цей феномен розглянуто у

працях І. Бичка, М. Поповича, С. Кримського, П. Гнатенка, І. Грабовської та інших.

Слід зазначити, що наукова традиція СРСР, а услід за нею – російська та українська розрізняють поняття «ментальність» та «менталітет», хоча світове наукове співтовариство їх ототожнює: англійське *mentality* – склад розуму, спосіб мислення; німецьке *Mentalität* – спосіб мислення; французьке *mentalité* – напрямок думок, умонастрій, склад розуму. Необхідно відзначити внесок у розуміння даних категорій російських вчених, які під ментальністю розуміють «образ мышления, общую духовную настроенность человека, группы» [14, с.263], а під менталітетом – «специфическую форму организации», «своеобразный склад различных человеческих психических свойств и качеств, особенностей их проявлений» [10, с. 175].

В українській філософській думці під менталітетом розуміється «сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей (груп), індивідів, що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, що визначають здатність спільностей та індивідів сприймати чи діяти відповідно» [13, с. 441]. У той же час ментальність трактується як «полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає значною мірою в несвідоме» [13, с. 443]. На думку М. Ващак, ці поняття мають різне смислове навантаження і тому їх не слід ототожнювати. Н. Яцук наголошує на існуванні проблеми «двотермінологічності» досліджуваного феномену і робить висновок, що в українському лексиконі термін «ментальність» з'явився першим і є найбільш фонетично співзвучним рідній мові. Такі науковці як Н. Белякова, Н. Нестерова, В. Футін вважають ментальність та менталітет сторонами одного явища, причому менталітет є сукупністю стійких характеристик нації, а ментальність, яка залежить від конкретних соціально-історичних обставин, є ситуативною, фрагментарною

проекцією менталітету, знаходячи своє вираження у діях, вчинках, емоційно-вольовій та духовно-моральній сферах. Тобто менталітет та ментальність співвідносяться в цьому випадку як загальне та часткове. Але в той же час деякі інші представники наукового дискурсу використовують ці два поняття одночасно, вважаючи їх синонімами. Наприклад, як зазначає дослідник феномену ментальності Р. Додонов, поняття «ментальність» є лише слов'янським інваріантом європейського терміну «менталітет» [3, с.3]. Таким чином, можна зробити висновок, що проблема співвідношення цих двох понять у сучасному науковому дискурсі і досі залишається невирішеною. Внаслідок того, що в досліджених нами джерелах значення цих термінів не розрізняється, ми теж будемо їх розглядати як синоніми. Але, оскільки саме термін «ментальність» частіше вживається в українській літературі, в подальшому будемо переважно використовувати саме його.

Отже, ментальність можна визначити як стійкий спосіб специфічного світосприйняття, характерний для великих груп людей (етносів, націй, соціальних прошарків), що обумовлює особливість способів їх реагування на явища оточуючої дійсності, поєднує людей у соціальні та історичні спільноти. Ментальність являє собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і позасвідоме, відносно стійку сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій. Якщо картина світу існує як усвідомлене уявлення, то ментальність більшою мірою реалізується у певних формах поведінки і переживається емоційно. Вона об'єднує раціональне та інтуїтивне, суспільне та індивідуальне, усвідомлене і неусвідомлене.

Ментальність формується століттями, залежно від традицій культури, соціальних структур і усього середовища життєдіяльності людини, і сама, у свою чергу, їх формує, виступаючи як важливий чинник культурно-історичної динаміки. Іншими словами, ментальність, з одного боку, є результатом культури і традицій, а, з іншого – сама є глибинним витокom розвитку

культури. Кожна нація є носієм специфічних ментальних рис, ознак, що у комплексі утворюють її неповторний духовний світ.

Становлення української ментальності відбувалось під впливом складних культурно-історичних, геополітичних та природно-кліматичних чинників, серед яких не останню роль відіграло саме геополітичне розташування України. Знаходячись на перехресті Заходу та Сходу, вона займала проміжне становище між народами з класичним менталітетом, що обумовило виникнення так званого «некласичного менталітету» українців [4], для якого притаманні ментальні особливості як Заходу, так і Сходу.

Більшість дослідників феномену української ментальності – М. Грушевський, В. Янів, М. Костомаров, І. Марчук, І. Старовойт – виділяють, в першу чергу, таку її рису як індивідуалізм, що саме і є спільною для представників класичної західної ментальності та української нації. Так, на думку М. Костомарова, окрім інших ознак, українців і великоросів розрізняє те, що у ментальності росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, а українець вище цінує окрему людину [5, с.47]. Але в ментальності європейців індивідуалізм поєднується з такою рисою як раціоналізм, що призводить до прагматичного, утилітарного, споживацького, технократичного ставлення до навколишнього світу, що, в свою чергу, й спричинило духовну кризу в країнах Європи. В українському ж менталітеті емоційно забарвлений індивідуалізм базується ще й на такій психічній характеристиці українців як інтровертність [11, с.197], що орієнтує дії представника українського етносу не на перетворення навколишнього світу заради своїх потреб, а на власне самопізнання та самовдосконалення.

Іншою ознакою української ментальності, на якій сходяться представники наукового дискурсу, такі як М. Костомаров, Є. Маланюк, М. Попович, І. Старовойт, Д. Чижевський, В. Янів, є емоційність. Чуттєво-емоційне сприйняття дійсності поєднує українців з представниками Сходу і в цілому характерне для слов'янської ментальності. Але, на відміну від росіян, українська емоційність, яка базується на інтровертності, має внутрішню

спрямованість. Саме емоційність є підґрунтям сентиментального та шанобливого ставлення українців до навколишньої природи (антеїзм). Так, С. Б. Кримський, аналізуючи архетипи української ментальності, зазначає, що «вихідним пунктом менталітету була ідея Святості Батьківщини, богообраності своєї землі, опора на захист своєї неньки-України» [6, с. 279].

Ментальні ознаки кожного народу через цінності та ідеали, притаманні етносу, знаходять своє відображення у національній філософії. «Філософія на рефлексивному рівні виражає найістотніші ментальні ознаки нації, внаслідок чого дослідження своєрідності філософського поступу того чи іншого народу дає змогу виявити і його «душу» [11, с. 152].

Так, емоційність української ментальності найбільш яскраво проявляється у «філософії серця» (Г. Сковорода та П. Юркевич) через поняття кордоцентризму – переваги емоційного начала над інтелектуальним. «Оригінальність «філософії серця» визначається передусім її генетичним зв'язком з українською національно-культурною традицією, в якій емоційний момент переважає над раціональним» [7, с. 68]. Одним із центральних положень філософської концепції Григорія Сковороди є принцип – «пізнай самого себе», згідно з яким тільки через самопізнання людина може пізнати Бога. Як зазначає В. Малахов, Сковорода протиставляє «надмірному раціоналізму не просто культ почуттів або ірраціональних переживань, а звернення до самої людської особистості в екзистенційній неповторності її життєвого досвіду, її ставлення до Бога і світу» [8, с. 84].

На думку Б. С. Гершунського, менталітет є найвищим ціннісним та цільовим компонентом у структурі освіти, тому, незалежно від рівня та профілю учбового закладу, вона повинна виконувати певні завдання. У першу чергу, найбільш стабільні духовні, світоглядні та культурні цінності соціуму, які є базисом для формування національного менталітету, освіта повинна транслювати від покоління до покоління та закріплювати в кожному наступному з них. Крім того, саме освіта може сприяти збагаченню загальнолюдськими моральними цінностями індивідуальних та суспільних

ментальних якостей даного соціуму, що веде до духовної конвергенції та діалогу культур. Тобто мова йде про гармонійне включення в освітньо-виховний процес культурно-світоглядних цінностей даного соціуму і світової цивілізації в цілому, корегуючи та перетворюючи при цьому ціннісні життєві орієнтири, які на особистісному та суспільному рівнях визначають поведінку людей, спрямовують та концентрують їх «ментальну енергію» на досягнення цілей, що повинні відповідати вищим моральним цінностям прогресуючої людської цивілізації [1, с. 179].

Слід зазначити, що саме гуманітарна складова освіти, зокрема цикл філософських дисциплін, за своїм змістом відтворюють основні ментальні риси та зберігають ціннісне ядро національного етносу, збагачуючи його кращими взірцями світової культури. Так, філософія, про яку йшлося вище, не є пасивним віддзеркаленням ментальних рис етносу; її вивчення як носія цих найістотніших ознак нації сприяє збереженню ментальності, її емоційної та духовної складової, що, в свою чергу, протидіє руйнуванню української ідентичності в сучасному глобалізованому світі. Філософія, акумулюючи у специфічній формі культурно-історичний досвід людства, дозволяє транслювати його новим поколінням, а вивчення філософського надбання в його історичному розмаїтті – один із ефективних шляхів залучення молодого покоління до загальнолюдських соціокультурних цінностей. Вона ставить і вирішує питання, що носять досить загальний характер, виявляє, усвідомлює та формулює принципи та закони, котрі є значимими для будь-якої сфери людської діяльності, допомагає осягненню смислу самої життєдіяльності людини, розвиває здатність орієнтуватися в суперечностях суспільного життя, дозволяє конструктивно діяти у розробці стратегічних життєвих позицій, порівнювати, вибирати і обґрунтовувати цінності, орієнтири, ідеали. У процесі вивчення філософії осмислюються цінності духовної культури, що в умовах кризи заповнює екзистенціальний вакуум світоглядними установками та ціннісними орієнтаціями.

Духовність ще з часів Київської Русі була необхідною складовою української культури, сприяючи формуванню ментальних особливостей нашого етносу. Людину цього періоду, в першу чергу, хвилювало питання сенсу життя та моральні закони розвитку особистості, що призводило до етизації загальної картини світу через призму космічного конфлікту між добром і злом, в якій не було етично нейтральних компонентів [2, с. 194]. Таким чином, відродження духовної культури має історичне підґрунтя і є необхідною умовою для гармонійного розвитку сучасного українського суспільства, яке гостро потребує інтелігентної високоморальної особистості. Так звана «одномірна людина» є непередбачуваною у своїй поведінці; цілісна ж людина – це багатогранна особистість з широким горизонтом мислення, яка вміє жити в альтернативному світі та усвідомлює відповідальність за наслідки своєї діяльності. Велика сума знань про навколишній світ, масив постійно зростаючої інформації, яку людина засвоює, приводить до того, що з цього процесу вимивається морально-ціннісний компонент. Без сумніву, мораль, етичні норми та цінності мають перманентно розширювати і поглиблювати свій вплив на весь процес розвитку людства, і його майбутнє залежатиме від паралельного розвитку інтелекту і моральності кожної людини. Якщо сутність людини – духовна, стрижень життя – духовний, то і освіта повинна, в першу чергу, опікуватися формуванням духовності. Саме в предметах гуманітарного циклу закладено великий духовний потенціал: у ході їх вивчення студенти постійно мають розмірковувати про людину, її вчинки та мотиви.

На думку Д. Чижевського, для українців взагалі є характерним «визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини права на власний індивідуальний етичний шлях» [12, с. 95]. Тому сучасна освіта має бути зорієнтована на особистість як найважливішу цінність. Сьогодні – в епоху інформаційних технологій, всесвітніх культурних і економічних зв'язків – проблема гуманізму і гуманістичного світобачення виходить на перший план. Людство у XXI столітті повинно піти шляхом підвищення культури, освіти, тобто шляхом встановлення та затвердження гуманізму, гуманістичного

світорозуміння і світотворення в суспільстві. Саме тому головною потребою, що визначається усім контекстом соціального розвитку сучасного суспільства, є забезпечення гуманістичної спрямованості освіти, при якій студент знаходиться в її центрі. Гуманізація процесу освіти як обов'язковий елемент включає в себе гуманітаризацію її змісту.

Але на жаль, внаслідок культурної і духовної кризи, що супроводжується переоцінкою цінностей, стан гуманітарної освіти в сучасній Україні викликає певне занепокоєння та тривогу. Не останньою причиною цього є пріоритет технічної освіти над гуманітарною. Ця тенденція може призвести до втрати смислів, ідеалів, цінностей людини, про що застерігає російський філософ М. М. Мойсеєв. На його думку, моральні основи, духовний світ, а тим більше поведінка людини в біосфері вже не відповідають тим умовам життя, в яких опинилось суспільство, тому у найближчі десятиліття усвідомлення проблем етичного імперативу повинно стати однією з найважливіших характеристик цивілізації та основним напрямом досліджень [9, С. 85].

Отже, гуманістичний світогляд є необхідною складовою української ментальності. Принципи гуманізму, перевірені багатовіковою практикою, мають стати ідейною основою всієї системи формування особистості та сучасної освіти. Гуманізація процесу освіти як обов'язковий елемент включає в себе гуманітаризацію змісту освіти тому, що саме в предметах гуманітарного циклу закладено великий моральний потенціал, їх вивчення забезпечує духовний розвиток особистості у самому широкому сенсі. Таким чином, гуманітарну складову освіти можна розглядати як один із вирішальних чинників збереження специфічних рис української ментальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века : учебное пособие для самообразования / Гершунский Б. С. – изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 512 с.

2. Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. / В. С. Горский. – Киев : Наукова думка, 1988 . – 216 с.

3. 11. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования // Р. А. Додонов. – Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. – 191 с.

4. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для»? Маргінальна сутність ментальності України / В. Кизима // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114-126.

5. Костомаров Н. И. Две русские народности [Текст] / Н. И. Костомаров. – Киев ; Харьков : Майдан, 1991. – 72 с.

6. Кримський С. Б. Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна, В. В. Навроцький, А. А. Васильченко, Я. О. Кохан, В. Й. Омелянчик, О. Л. Маєвський, В. І. Кузнецов, А. Т. Ішмуратов, С. Б. Кримський, Ю. Г. Писаренко, Л. П. Депенчук, В. Д. Білодід, П. Ф. Йолон. – Київ : Наукова думка, 2006. – 408 с.

7. Лук М. І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / АН України. Ін-т філософії / М. І. Лук. – Київ : Наукова думка, 1993. – 150 с.

8. Малахов В. А. Філософія вдячності Григорія Сковороди : Нетрадиційні паралелі / В. А. Малахов // Вісник НАН України. – 1994. – № 11-12. – С. 84-88.

9. Моисеев Н.Н. Современный рационализм и мировоззренческие парадигмы / Н. Н. Моисеев // Общественные науки и современность. – 1994. – № 3. – С. 77-87.

10. Социологический энциклопедический словарь: [Текст] : на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред-координатор акад. Г. В. Осипов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 488 с.

11. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз / Старовойт І. С. – Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.

12. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Філософські студії. – 1993. – №1. – С. 48-157.

13. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко, Т. В. Андрущенко, В. Г. Антоненко; За заг. ред. В. П. Андрущенка. – К., Х. : «Корвін», 2002. – 672 с.

14. Философский энциклопедический словарь: [Текст] / Ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 576 с.